

Т. XXXI. – № 24622; СЗ. – 1842. – Т. XIII. – Ст. 575–576. 16. ПСЗ-1. – Т. XXXIV. – № 27098. 17. ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9240. 18. ПСЗ-2. – Т. X. – № 10303. 19. ПСЗ-2. – Т. X. – № 7684. 20. ПСЗ-2. – Т. XVI. – Отд. I. – № 14614. 21. ПСЗ-2. – Т. XXXII. – Отд. I. – № 31665. 22. Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел. – Т. VII. – Ч. XIII. – СПб., 1858. 23. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т. VII. – № 5690. 24. СЗ. – Т. X. – 1857. – Ст. 271–278. 25. Указ о позволении вывозить хлеб за границу по случаю обильного его урожая // Материалы для истории Подольской губернии. – С. 236; Центральный державный историчний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 533, оп. 1а. 26. Указ об отсылке провианта, собранного в Брацлавской губернии, в Екатеринославскую по случаю бывшего там неурожая // Материалы для истории Подольской губернии. 27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1591, арк. 3. 28. Там само, оп. 74, спр. 254, арк. 1–122; спр. 257, арк. 1–51; ф. 2162, оп. 1, спр. 612. 29. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1174. 30. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999. – 144 с. 31. Шильдер Н. К. Император Николай Первый / Н. К. Шильдер. – СПб., 1903. – Т. II. – С. 366–367.

Николай Бармак

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕСТНЫХ АДМИНИСТРАТИВНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ
МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ
В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.**

Рассмотрены вопросы правовой и организационной структуры деятельности местных административных учреждений министерства внутренних дел на украинских землях в конце XVIII – первой половине XIX вв. Установлено, что весомым шагом по инкорпорации правобережных украинских земель в состав Российской империи стала деятельность губернских комитетов и комиссий.

Ключевые слова: генерал-губернатор, губерния, чиновник, управления, украинские земли.

Mykola Barmak

**THE ACTIVITY OF LOCAL ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS OF THE MINISTRY OF
INTERNAL AFFAIRS ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF
IN THE END XVIII OF THE XIX CENTURY**

Considered the issues of a legal and institutional framework of the activity of local administrative institutions of the Ministry of internal Affairs of the Ukrainian lands in the late XVIII – first half XIX centuries Found that a significant step on the right Bank of incorporation of the Ukrainian lands in the Russian Empire was the activity of the provincial committees and commissions.

Key words: General-Governor, the province, the official, management, Ukrainian lands.

УДК 94(477)

Зоряна Степник

**ТЕХНІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX СТ.**

У статті аналізується процес переходу підприємств винокурної промисловості українських губерній Російської імперії з мануфактурного до машинного виробництва у зазначений період.

Ключові слова: гуральництво, губернія, Російська імперія, індустрія, виробництво.

На сучасному етапі розвитку історичної науки важливого значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку переробних галузей промисловості, які зазнали трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 році. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із технічною модернізацією підприємств винокурної промисловості.

Технічний переворот в українських губерніях у складі Російської імперії розпочався у 30–40-х роках XIX ст. Найпоширенішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів [9, с. 65].

Об'єкт дослідження – промисловий розвиток українських губерній в складі Російської імперії у XIX столітті.

Предмет дослідження – технічна модернізація підприємств винокурної промисловості вказаного періоду.

Метою цієї статті є з'ясування умов переходу винокурних підприємств до машинної індустрії, а також регіональних відмінностей цього явища у межах України.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання: охарактеризувати процес концентрації виробництва спирто-горілчаної продукції, а також прослідкувати відмінності у динаміці технічного переобладнання винокурних підприємств у різних регіонах України.

Ця проблематика знайшла відображення у працях І. Гуржія [3], Л. Мельника [8] та М. Москалюка [9–11]. І. Гуржій у праці "Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX століття" [3] висвітлює розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Росії. Поряд з цим, науковець дає характеристику технічного рівня ґуральництва, яке у дореформений період знаходилося виключно у власності поміщиків.

Багато фактичного матеріалу з цієї проблематики можна почерпнути з монографії Л. Мельника "Технічний переворот на Україні у XIX столітті" [8], у якому автор ґрунтовно висвітлює історію здійснення технічного перевороту в Україні у різних галузях промисловості, показує специфіку переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах суспільного виробництва, в тому числі й у винокурінні.

Більш детальніші відомості про промисловий розвиток України у другій половині XIX – на початку XX століття знаходимо у монографіях [10–11] та статті [9] М. Москалюка, який на широкому колі архівних та друкованих матеріалів комплексно досліджує проблеми розвитку різних галузей промисловості Наддніпрянської України в зазначений період. Автор аналізує становище переробної промисловості, показує стан матеріально-технічної бази промисловості, капіталізацію та політику держави в цьому напрямку, досліджує збут промислової продукції та низці інших важливих проблем.

З 20–30-х років XIX ст. поміщики-власники ґуралень впроваджували паровики, що забезпечували роботу парових перегонних апаратів і ректифікаторів. У 70-х рр. XIX ст. горілчана промисловість була однією з перших, у якій почала використовуватися парова техніка [8, с. 89].

Перехід до великої машинної індустрії у ґуральництві відбувався в умовах концентрації виробництва. В окремих районах України ці процеси мали певні відмінності. Особливо інтенсивно і швидкими темпами процеси концентрації виробництва здійснювалися на Київщині, де продуктивність ґуральні упродовж 80-х рр. XIX ст. зросла у п'ятеро і на Харківщині, де продуктивність зросла вчетверо [8, с. 89]. Ці губернії, а також Поділля, стають основними районами виробництва спирту. Швидкі темпи концентрації виробництва спостерігаємо і у південних губерніях, хоча питома вага цих районів у виробництві спирту була незначною. Процеси концентрації відбувалися за рахунок ліквідації дрібних ґуралень "сільськогосподарського" типу, збудованих ще у дореформений період і виникнення нечисленних, але відносно великих підприємств фабрично-заводського типу. Так, на Полтавщині з числа діючих у 1894–1895 рр. 45 ґуралень лише 8 (18 %) були збудовані до 1861 р., решта – виникли вже упродовж 60–80-х рр. XIX ст. [8, с. 90].

У ході концентрації виробництва відбулися корінні зміни у характері самого винокурного виробництва. Ґуральництво все більше відривалося від сільського господарства, перетворювалося на самостійну галузь великої капіталістичної промисловості, "переходило на фабричний лад" [6, с. 31]. У статистичному огляді Волинської губернії наводиться така характеристика розвитку ґуральництва в губернії у 80-х роках: "Якщо до початку 60-х років ґуральні існували як необхідна приналежність сільського господарства і відзначалися відносно незначними розмірами, то нині винокурні заводи мають спеціально промислову мету" [2, с. 285]. На Харківщині, як зазначали місцеві оглядачі, господарства губернії, наприкінці 80-х років "заводи сільськогосподарського типу закрилися; залишилися лише великі, торговельно-промислового типу, що переслідували чисто комерційні цілі" [8, с. 90].

Перетворення ґуральництва у галузь великої капіталістичної промисловості вимагало створення адекватної їй машинної бази. Це знайшло вияв у широкому впровадженні у винокурній промисловості парових двигунів. Уже наприкінці 70-х років ґуральництво за рівнем енергооснащеності займало третє місце серед інших галузей промисловості України (після цукрової та мукомельної) [8, с. 91].

Упродовж 60–80-х рр. XIX ст. відбувається процес технічної модернізації підприємств, що охопив усі без винятку ґуральні. З метою збільшення виходу спирту і скорочення часу виробництва, впроваджується система безперервної перегонки, поліпшується механізм для перемішування "затору" [10, с. 91]. Впровадження безперервно діючих апаратів (системи Пісторіуса, Савалля, Галля), що замінили прості перегонні куби, значно зменшило витрати палива, одночасно

прискоривши виробництво. Застосування парових двигунів для перемішування “затору” і впровадження апаратів-парників системи Генце для варки хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки “затору” упр’ятеро. Уже наприкінці 80-х років 85 % ґуралень працювали з парниками, а більше половини – мали металеві парники високого тиску [10, с. 92].

Відставало ґуральництво Правобережжя – 51,2 % ґуралень були без парників. На більшості ґуралень наприкінці 80-х рр. XIX ст. при заторці та розмішуванні “затору” в діжах застосовувалися удосконалені мішалки із пристроями для охолодження (так званими “холодильними тарілками” та “трубчастими холодильниками”). Завдяки удосконаленим засобам охолодження “заторів” різко подовжився сезон виробництва, і заводи перейшли на цілорічне виробництво. Проте для приведення у рух мішалок на ряді ґуралень, поряд із паровими машинами, ще використовувалися водяні, і, особливо, кінні приводи. Так, у 1890 р. на Правобережжі на 121 ґуральні (21,7 % підприємств) ще використовувалися кінні приводи; на Чернігівщині із 71 діючої ґуральні 49 мали кінні приводи [14, с. 245–246]. У Полтавській губернії у 1885 р. із 59 ґуралень лише на 5 усі механізми приводилися у дію паровими двигунами, на решті ґуралень, поряд з паровим двигуном, застосовували кінні приводи і водяні колеса, або виключно – кінні приводи [11, с. 99]. Отже, поряд із ґуральнями заводського типу, що являли собою систему машин, існували підприємства змішаного або мануфактурного типу.

Застосування парників високого тиску дало можливість переробляти картоплю на спирт. Упродовж 70-х XIX ст. років кількість заводів, що переробляли картоплю на спирт, зростає [8, с. 92]. Так, якщо у 1867–1868 рр. на Правобережжі був 31 завод, що переробляв картоплю на спирт, то у 1880–1881 рр. їх кількість зросла до 50, а на Лівобережжі – відповідно 1 і 14. Однак на Правобережній Україні перевага була за великими капіталістичними ґуральнями, що переробляли на спирт зерно. Хлібний винокурний завод, зазначалося у одному з оглядів горілчаної промисловості, вже відірвався від сільського господарства, це “цілком самостійне комерційне підприємство, що переробляло хліб далеко від тих полів, на яких він виріс...” [8, с. 93].

Крім картоплі для винокуріння застосовували також жито, пшеницю, кукурудзу та ін. У цих випадках потрібно було застосовувати високий тиск. Якщо працювали без тиску, то зерно подрібнювали, “зелений” солод розтирали, усе змішували з водою у заторному чавуні, після чого нагрівали парою до 60–65°C, тобто до температури цукрорафікації. Для виробництва горілки використовували також різного роду плоди і виноградні відходи [10, с. 100].

На ґуральнях українських губерній була зайнята порівняно невелика кількість робітників. Наприклад, на одній ґуральні Правобережжя працювало у середньому 12–15 осіб, Чернігівщині – 17–18. Підприємства заводського типу (з паровими машинами) відрізнялися більшими розмірами виробництва. Так, на Чернігівщині на 1 завод припадало у середньому 22 робітники, а на 1 ґуральню-мануфактуру – 15 робітників; вартість продукції на винокурному заводі у середньому становила 30,9 тис. крб., а на ґуральню-мануфактурі – 15,4 тис. крб. [13, с. 36–53]. Інформація щодо кількості горілки, виробленої ґуральнями у 1884–1885 рр., наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Губернії	Кількість горілки, виробленої на ґуральнях з виробництвом (тис. відер)			
	менше 25 тис. відер	від 25 до 100 тис. відер	понад 100 тис. відер	Разом
Волинська	1197,9	498,1	263	1959
Київська	516,6	2596,4	939,3	4050,3
Подільська	631,2	2138	888,6	3657,8
Правобережжя	2345,7	5232,5	2090,9	9667,1
Чернігівська	616,8	1294,0	-	1910,8
Полтавська	611,2	609,1	301,7	15223931,4
Харківська	213,4	1335,3	2382,7	
Лівобережжя	1441,4	3238,4	2684,4	7364,2
Катеринославська Таврійська	23,0172,9	385,8 573,9	696,5163,9	1105,3910,7
Південь	195,9	959,7	860,4	2016
Всього по Україні	3983	9430,6	5635,7	19049,3

[8, с. 94].

Таким чином, з даних таблиці видно, що переважали в основному ґуральні з виробництвом від 25 до 100 тис. відер. Кількість великих підприємств була порівняно незначною.

Внаслідок технічного перевороту виникають і великі за розміром заводи, що різко виділяються серед ґуралень. Так, винокурний завод промислового і торговельного товариства в Одесі виробив у 1875 р. 240 тис. відер спирту (1 % виробленого у Росії спирту). Парові двигуни і паровики на цьому заводі приводили у дію механічні заторні машини (мацератори), перегонні апарати, ректифікатори. На заводі братів Чоколових у Києві 3 парових двигуни у 35 кінських сил приводили у дію складну систему машин і апаратів. Тут було залучено 72 робітники, а вартість продукції становила 744,8 тис. крб. (у 1890 р.). На заводі "Товариства горілчаних заводів" у Києві вартість продукції становила 1,2 млн крб. Великими підприємствами були: горілчаний завод Уладівського товариства на Поділлі, заводи купця І. Чернишова і братів Боткевичів у Харкові тощо [8, с. 94–95].

Хоча переважна більшість спирто-горілчаних заводів знаходилися у селах і містечках Наддніпрянської України, усе ж наприкінці 80-х років XIX ст. з'являються окремі центри горілчаного виробництва – Харків (12 заводів), Одеса (10), Київ (5), Катеринослав, Умань, Ізюм, Суми, Чернігів тощо [8, с. 95].

У ході технічного перевороту – упродовж 60–80-х рр. XIX ст. відбулася технічна перебудова винокурної промисловості, що ставала самостійною галуззю великої капіталістичної машинної індустрії, хоча в силу специфіки виробництва, усе ще пов'язувалася із сільським господарством [9, с. 67]. Упродовж зазначеного періоду відбувалися інтенсивні процеси концентрації виробництва, впровадження парової енергетики та механізації виробничих процесів. Про рівень розвитку винокурної промисловості України (1879–1880 рр.) свідчать дані таблиці 2.

Таблиця 2

Губернії	Кількість заводів	Кількість робітників	Потужність паровиків (к. с.)	Вид двигунів		
				парових	водяних	кінних приводів
Волинська	105	974	–	–	–	–
Київська	118	1508	–	–	–	–
Подільська	112	2690	1311	58	46	19
Чернігівська	7	1240	259	26	–	49
Полтавська	77	1495	682	124	–	56
Харківська	66	1639	887	276	19	25
Херсонська	21	346	217	46	2	–
Катеринославська	11	297	123	154	3	–

[8, с. 95].

Загалом, в українських губерніях ґуральні з паровими двигунами на початку 90-х років давали переважну масу продукції (близько 68 %) і зосереджували основну кількість робітників (86,3 %), але все ж питома вага ґуралень-мануфактур у виробництві була ще значною. Технічний переворот в ґуральництві, хоч і досяг помітних успіхів у 90-х роках XIX ст., але все ж не був ще завершений [9, с. 67].

Отже, перехід до великої машинної індустрії у ґуральництві відбувався в умовах концентрації виробництва. Особливо інтенсивно і швидкими темпами процеси концентрації виробництва здійснювалися на Київщині і на Харківщині, де продуктивність зросла відповідно у п'ятеро і вчетверо. Ці губернії, а також Поділля, стають основними районами виробництва спирту.

Горілчана промисловість Наддніпрянської України була однією з перших, у якій використовували парову техніку. В результаті технічної модернізації на ґуральнях парові двигуни кількісно переважали водяні колеса та кінні приводи. Особливо помітно переважала парова енергетика у ґуральництві на Лівобережжі та Півдні України. Загалом парова енергетика і машинне виробництво у винокурній промисловості вже у 80-х роках XIX ст. відігравали провідну роль, проте значна кількість підприємств і надалі перебувала на стадії мануфактурного виробництва, застосовуючи водяні двигуни та кінні приводи. Через ці причини технічний переворот у ґуральництві не був повністю завершений.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / [Пер. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К., 1998. – 336 с.
2. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии / [Сост. А. Забелин]. – Ч. 1. – К., 1887. – 425 с.
3. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Ежегодник Министерства финансов. – 1894. – Вып. XX. – С. 367–368.
5. Ежегодник Министерства финансов. – 1894. – Вып. XXI. – 553 с.
6. Историко-статистический обзор

промышленности России: издан по поручению высочайше учрежденной Комиссии по устройству Всероссийской промышленной выставки в Москве в 1882 / [Под ред. Д. А. Тимирязева]. – 1883. – Т. 1: Сельско-хозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. – 541 с. 7. Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи. – Ч. 1. – СПб., 1882. – С. 102–105. 8. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с. 9. Москалюк М. М. Матеріально-технічна база підприємств харчової промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX століття / М. М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Економіка. – 2003. – Вип. 15. – С. 65–67. 10. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк. – Тернопіль: В-во Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. – 257 с. 11. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: В-во "Рада", 2009. – 336 с. 12. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. В 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2.: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с. 13. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Кролевецкий уезд. – 1884. – Том 15. – 510 с. 14. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи / М-во финансов, Департамент торговли и мануфактур. – Санкт-Петербург, 1896. – Изд. 2-е, испр. и доп. – 636 с.

Зоряна Степник

ТЕХНИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ВИНОКУРЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ

В статье рассматривается процесс перехода предприятий винокуренной промышленности украинских губерний Российской империи с мануфактурного к машинному производству в указанный период.

Ключевые слова: гуральництво, губерния, Российская империя, индустрия, производство.

Zoryana Stepnyk

THE TECHNICAL MODERNIZATION ON THE FACTORIES OF DISTILLERY INDUSTRY IN UKRAINE IN THE NINETEENTH CENTRY

This article is about the process of transition of Ukraine distilling industry of manufacturing to machine production during a noted period.

Key words: huralnytsvo, Russian Empire, industry, production, province.

УДК 94(477. 75)+ 654“18”

Людмила Золотар

РОЛЬ ПОШТОВОЇ СТАНЦІЇ У МЕРЕЖІ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано роль поштової станції в мережі шляхів сполучення Таврійської губернії в другій половині XIX століття. Визначено особливості появи поштової станції у мережі шляхів сполучення та її роль у розвитку поштового тракту. Досліджувана проблема дає змогу з'ясувати місце поштових станцій у соціально-економічному і культурному розвитку губернії.

Ключові слова: мережа шляхів сполучення, поштова станція, поштовий тракт, Таврійська губернія, друга половина XIX ст.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що поштова станція є важливою складовою розвитку і функціонування мережі шляхів сполучення, яка сприяла розвитку соціально-економічного і культурного розвитку як окремих губерній, так і Російської імперії в цілому.

Наукова новизна полягає в тому, що у цій розвідці на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також аналізу архівних документів проаналізовано роль поштової станції у розвитку і функціонуванні шляхів сполучення Таврійської губернії та визначено її вплив на модернізаційні процеси, що відбувалися у другій половині XIX ст.